

PROBLÉM DVOJÍHO SMYSLU jako problém hermeneutický a jako problém sémantický

Můj příspěvek je a chce být povahy interdisciplinární: mám v úmyslu zkoumat několikrát pojetí jednoho a téhož problému symboliky a uvažovat o tom, co tato pluralita znamená. Rád přiznávám úlohu rozhodčího filosofii a v předešlé své práci^a jsem se snažil rozhodnout spor mezi rozdílnými hermeneutikami v moderní kultuře, a to mezi hermeneutikou usilující o demystifikaci a hermeneutikou usilující o shrnutí smyslu. Nechci se však vracet k tomuto problému, nýbrž jde mi zde o problém jiný, vyvolaný jiným druhem štěpení; ty způsoby zpracování otázky symboliky, které tu mám v úmyslu postavit proti sobě, představují různé *strategické roviny*. Budu uvažovat dvě či dokonce tři *strategické roviny*: hermeneutiku budu chápat jako jedinou *strategickou rovinu*, totiž jako rovinu textů. Budu ji konfrontovat se *sémantikou lingvistů*; avšak už sama tato *lingvistická sémantika* v sobě zahrnuje dvě různé *strategické roviny*: *rovinu sémantiky lexikální*, které se velice často říká prostě *sémantika* (činí to například Stephan Ullmann anebo P.Guiraud) a která se pohybuje v rovině slov či spíše v rovině jména, procesu pojmenování nebo denominace, jak říká Ullmann. Před našima očima však vzniká určitá *strukturální sémantika*, pro kterou je kromě jiného příznačná změna roviny a změna jednotky, přechod od molárních jednotek komunikace, jakými jsou ještě slova a *tím spíše* texty, k jednotkám molekulárním, které by takto měly být, jak uvidíme, *základními strukturami významu*.

Hodlám zkoumat, co se stane s problémem symboliky, když jej přeneseme z jedné roviny zkoumání do jiné. Jisté otázky, o nichž jsem měl příležitost pojednat ve studii nazvané *Struktura a hermeneutika*, se zde objeví znovu, avšak možná za příznivějších podmínek, neboť pomocí metody, která od počátku

^a *La Symbolique du mal*. (Viz bibliografie.)

klade „účinky smyslu“ do různých rovin realizace, může být zažehnáno nebezpečí, že se v téže rovině střetne *filosofie interpretace* a *strukturální věda*.

Zhruba řečeno chci ukázat toto: změna roviny problému má za následek, že před námi vyvstane jemná *stavba*, jež jediná dovoluje, abychom se touto otázkou zabývali *vědecky*. Cesta *analýzy*, rozkládání na menší jednotky, toť právě cesta vědy, jak je vidět z použití této analýzy při automatickém překladu. Chtěl bych však na druhé straně ukázat, že redukcí na jednoduché se vylučuje jedna *základní funkce symboliky*, funkce, která se objevuje teprve ve vyšší rovině, v rovině *projevu* a která uvádí symboliku ve vztah ke skutečnosti, ke zkušenosti, ke světu, k existenci (záměrně ponechávám možnost libovolné volby z těchto termínů). Krátce řečeno, chtěl bych prokázat, že se cesta analýzy a cesta syntézy nekryjí a že nejsou ekvivalentní. *Analytickou cestou* se odkrývají *prvky významu*, které s tím, o čem se vypovídá, už nijak nesouvisí. *Cestou syntézy* se odhaluje funkce významu, funkce, jíž je právě *vypovídat*, „*ukázat*“.

I. Hermeneutická rovina

Má-li být naše zkoumání úspěšné, je důležité, abychom se ujistili, že ve třech různých rovinách se rozebírá týž problém, který jsem nazval problémem *mnohonásobného smyslu*. Označuji tím jistý účinek smyslu, na jehož základě určitý výraz, jehož rozměry mohou být různé, znamená vedle jedné věci zároveň i něco *jiného*, aniž proto přestává znamenat věc první. Je to ve vlastním slova smyslu *alegorická funkce řeči*: AL-LA AGOREUEIN = říkat (tím, že říkám jednu věc) něco jiného.

Hermeneutiku definuje, alespoň se zřetelem k jiným *strategickým rovinám*, jež budeme zkoumat, především *délka sekvencí*, s jakými pracuje a které nazývám *texty*. Myšlenka hermeneutiky jako vědy o pravidlech exegese se ustavila nejprve v exegezi textů biblických i profánních. Pojem text má zde přesný a vymezený smysl. Dilthey napsal ve svém článku *Die Entstehung der Hermeneutik*: „Takovému umění rozumět trvale fixovaným životním projevům říkáme exegese nebo interpretace.“ Jinde praví: „Umění rozumět má svá těžiště ve výkladu písemně zachovaných svědectví lidské existence.“

Anebo ještě jinde: „Nazýváme exegezi, interpretací umění rozumět písemným dokumentům života.“ Nuže, k textu kromě jisté délky ve srovnání s minimálními sekvencemi, s nimiž ráda pracuje lingvistika, patří vnitřní organičnost díla, jakýsi *Zusammenhang*, vnitřní souvislost; prvním výdobytkem moderní hermeneutiky bylo vyhlášení pravidla, že se má postupovat od celku k částem a k jednotlivostem, zacházet například s biblickými perikopami jako s myšlenkově souvislým útvarem, vyznačujícím se, abychom užili slov Schleiermacherových, vztahem mezi formou vnitřní a formou vnější.

Pro hermeneuta je nositelem mnohonásobného smyslu text; problém mnohonásobného smyslu před ním vyvstává, teprve když vezme do úvahy takový celek, v němž jsou propojeny jednotlivé události, osoby, instituce, přírodní nebo dějinné skutečnosti; k přenosu smyslu od historického k duchovnímu se nabízí celý významuplný soubor. V celé středověké tradici plurality smyslu Písma vystupuje známý čtvrtý smysl právě v rámci velkých celků.

Nuže, tento problém vícenásobného smyslu není dnes už jenom otázkou exegeze v biblickém, ba ani profánním smyslu slova; je to problém mezioborový. Chci jej nejprve zkoumat v jedné jediné strategické rovině, v homogenní rovině textu. Fenomenologie náboženství, jak ji pojímá van der Leeuw a do jisté míry i Eliade, jakož i freudovská a jungovská psychoanalýza (nerozlišují zde mezi nimi), i literální kritika („nová“ nebo ne), nám dovolují zevšeobecnit pojem textu na významuplné celky, které mají jiný stupeň komplexity nežli věta. Prozkoumám zde pouze jeden příklad, dostatečně odlehlý od biblické exegeze, aby bylo možno udělat si představu o šíři hermeneutického pole: Freud pojednává o snu jako o *příběhu*, který může být velice krátký, avšak který se vždycky vyznačuje vnitřní mnohotvárností: a tento na první pohled nesrozumitelný příběh má být podle Freuda nahrazen textem srozumitelným, který by se měl k původnímu textu tak, jako se má skryté k zjevnému. Existuje zde tedy rozsáhlá oblast dvojího smyslu, v jejímž vnitřním členění se rýsuje rozmanitost hermeneutik.

Čím však je způsobena rozmanitost hermeneutik? Zčásti se v ní odráží rozdílnost postupů: jednou věcí je psychologické dešifrování, jinou věcí je biblická exegeze; rozdíl zde spočívá ve vnitřních pravidlech interpretace; je to rozdíl epistemologický. Avšak tyto rozdíly v technice zase naopak odkazují na

rozdíly v záměru, pokud jde o funkci interpretace: něco jiného je používat hermeneutiky jako nástroje pochybnosti, jako zbraně proti „mystifikacím“ falešného vědomí, něco jiného je používat ji jako průpravy k lepšímu porozumění tomu, co už jednou dospělo k smyslu, co už jednou bylo výpovědí.

Sama možnost divergentních a soupeřících hermeneutik — jak na úrovni techniky, tak na úrovni záměru — souvisí se základní podmínkou, která podle mého mínění celkově charakterizuje strategickou rovinu hermeneutik. Tato podmínka, kterou se zde budeme zabývat, spočívá v tom, že symbolika je prostředím, v němž se dostává výrazu mimojazykové skutečnosti. To je pro pozdější konfrontaci nejdůležitější. Použiji termínu, který dostane přesný smysl teprve v jiné strategické rovině, a řeknu, že v hermeneutice svět znaků není uzavřen. Zatímco lingvistika se pohybuje v rámci soběstačného světa a setkává se stále jenom se vztahy vzájemné interpretace znaků, abychom užili slovníku Charlese Sanderse Peirce, vyznačuje se hermeneutika otevřeností světa znaků.

Cílem mého příspěvku je ukázat, že tato otevřenost je vázána na samo měřítko, v jakém dochází k interpretaci pojímané jako exegeze, jako exegeze textů, a že uzavřenost lingvistického světa je úplná pouze tehdy, změníme-li měřítko a bereme-li v úvahu malé významové jednotky.

Co zde myslíme otevřeností? Že v každé hermeneutické disciplíně se interpretace děje na styčném bodě lingvistiky a nelingvistiky, mluvy a prožité zkušenosti (ať už jakékoli); specifičnost hermeneutik je právě v tom, že se *působení* mluvy na skutečnost a skutečnosti na mluvu děje různými způsoby: tak třeba symbolika snu nemůže být pouhou hrou signifikátů, které na sebe vzájemně odkazují, nýbrž je výrazovým prostředím, v němž přichází ke slovu touha; pro označení této spleti dvojího druhu vztahů sil, o nichž se vypovídá v pojmech *energetiky*, a vztahů významových, o nichž se vypovídá výkladem smyslu, navrhl jsem pojem sémantiky touhy. Symbolismus je zde proto, že to, co dochází vyjádření v symbolech, se vyskytuje nejprve v neязыkové skutečnosti, kterou Freud soustavně nazývá pudem a kterou zkoumá v jejich zástupných představových a citových projevech, neboť ty a jejich odnože se ukazují a skrývají v oněch působících smyslu, kterým říkáme symptomy, sny, mýty, ideály, iluze. Zdaleka se nepohybujeme v lingvistice uzavřené v sobě samé, nýbrž jsme stále na pomezí, kde se stýká erotika a sémantika; síla symbo-

lu spočívá v tom, že dvojitý smysl je způsobem, jímž se vyslovuje sama lest touhy.

Stejně tak je tomu na druhém konci škály hermeneutik: jestliže má nějaký smysl mluvit o hermeneutice sakrální, pak potud, pokud dvojitý smysl nějakého textu, například příběhu o exodu, vyúsťuje do jistého existenciálně žitého poutnického údělu, prožívaného jako pohyb od zajetí k vysvobození; pod výzvou slova, jež to, co přikazuje, také dává, míří zde dvojitý smysl k dešifrování určitého existenciálního pohybu, určitého ontologického postavení člověka, a to prostřednictvím nadbytku smyslu spojeného s událostí, která ve své doslovnosti spadá do pozorovatelného dějinného světa; dvojitý smysl je zde detektorem určitého postavení v bytí.

A tak symbolismus, jak se projevuje v textech, značí, že se z řeči klube něco jiného, než je ona sama, což nazývám jejím *otevřením*; takto se rozvíjet znamená vypovídat (dire), a vypovídat je tolik co ukazovat; to, co rozděluje soupeřící hermeneutiky, není struktura dvojitýho smyslu, nýbrž způsob jeho otvírání a finalita ukazování. V tom je slabost i síla hermeneutiky; a *slabost* proto, že uchopujíc řeč v okamžiku, kdy sobě samé uniká, uchopuje ji ve chvíli, kdy se též vymyká vědeckému zkoumání; neboť vědecké zkoumání vychází z postulátu uzavřenosti signantního univerza; z této slabosti pak vyplývá všechno ostatní, především pak význačná slabost spočívající v tom, že hermeneutika je vtahována do války soupeřících filosofických projektů. Avšak tato slabost je její silou, protože okamžik, kdy se mluva vymyká sama sobě i nám, je zároveň okamžikem, kdy přichází sama k sobě, je okamžikem, kdy *vypovídá*; ať chápá vztah ukazovat—skrývat po způsobu psychoanalytika, anebo po způsobu fenomenologa náboženství (a domnívám se, že je dnes třeba přijímat obě tyto možnosti zároveň), mluva působí a stává se sama sebou vždycky jakožto síla, která *odkrývá*, vyjevuje, odhaluje, a pak před tím, co sděluje, *umlká*.

Odvážím se shrnout: na symbolismu je filosoficky zajímavé právě to, že svou strukturou dvojitýho smyslu odhaluje *nejednoznačnost bytí*. „O bytí se vypovídá mnoha způsoby.“ Raison d'être symbolismu je otvírat vícenásobnost smyslu směrem k *nejednoznačnosti bytí*.

Cílem dalšího zkoumání je objevit, proč tato spojitost s bytím je vázána na rovinu promluvy, kterou jsme nazvali *textem* a která se uskutečňuje jakožto sen nebo hymnus. To ještě ne-

víme a dojdeme k tomu právě srovnáním s jinými přístupy k otázce dvojitýho smyslu, jejichž rovina se vyznačuje tihnutím k vědecké přesnosti a zároveň vytrácením oné ontologické funkce řeči, kterou jsme nazvali *vypovídáním*.

II. Lexikální sémantika

První změna měřítka spočívá v tom, že bereme v úvahu *lexikální jednotky*. Sem patří jedna část saussurovského dědictví, ale právě jenom část. Vzápětí totiž vezmeme v potaz práce, jež vycházejí z použití metod fonologického rozboru v sémantice a které k tomu účelu vyžadují mnohem radikálnější změnit rovinu, protože *lexémy*, jak se říká, jsou pořád ještě na úrovni promluvy, jako tomu bylo s těmi velkými jednotkami, o nichž jsme právě uvažovali. V této první rovině je nicméně možno provést určitý popis a dokonce i podat jistý výklad *symbolismu*.

Nejprve tedy popis.

Problém vícenásobného smyslu může být v lexikální sémantice vymezen jako problém polysémie, to jest možnosti, aby jedno jméno (užívám zde terminologie Ullmannovy^a) mělo více než jeden smysl; tento účín smyslu lze popsat saussurovskými termíny „označující“ a „označované“ (signifiant, signifié), dle Ullmanna jméno a smysl. Tím už je vyloučen vztah k věci, přestože Ullmann se vyhnul definitivní volbě mezi přepisem do *základního trojúhelníku* Ogdena—Richardse, jenž je tvořen pojmy *symbol—referens—reference*, a mezi saussurovskou analýzou o dvou rovinách (hned uvidíme proč: uzavření jazykového světa není v této rovině ještě úplné).

Pokračujeme v deskripci saussurovskými termíny, a rozlišujeme tedy *synchronickou* a *diachronickou* definici dvojitýho smyslu. Definice *synchronická*: v určitém stavu jazyka má totéž slovo více než jeden smysl; přísně řečeno je *polysémie* pojem *synchronický*; v *diachronii* se vícenásobnému smyslu říká změna smyslu, *významový posun*. Nepochybně je zapotřebí oba přístupy kombinovat, máme-li jedním pohledem obsáhnout otázku polysémie v lexikální rovině. Významové změny se totiž promítají do synchronie právě jakožto fenomén polysémie, a sice tak, že se nový a starý význam vyskytují v témž

^a S.Ullmann, *Principle of Semantics*. Oxford, Blackwell 1951.

systému zároveň. Nadto je nutno považovat významové změny za jakési průvodce při rozmatávání synchronické spleti; a sémantická změna se naopak zase vždycky jeví jako porušení předchozího systému; neznáme-li místo smyslu v určitém stavu systému, nemáme nejmenší představu o povaze změny, kterou je platnost onoho smyslu postižena.)

Nyní můžeme konečně postoupit na saussurovských cestách v popisu polysémie ještě dále a dívat se na znak už nejen jako na vnitřní vztah mezi označujícím a označovaným, mezi jménem a smyslem (což bylo nutné k formálnímu vymezení polysémie), nýbrž v jeho vztahu k jiným znakům; připomeňme si vůdčí myšlenku z *Cours de linguistique générale*: zacházejte se znaky jako s diferencemi v systému. Co se stane s polysémií, když bude znovu postavena do této perspektivy, která je už perspektivou lingvistiky strukturní? Na to, co je možno nazývat funkčním charakterem polysémie, dopadl první osvětlující paprsek; pouze první, neboť zůstáváme i nadále v rovině jazyka a protože symbol je jisté fungování slova, to jest vyjádření v promluvě. Avšak jak ukázal Godel v *Sources manuscrites du Cours de linguistique générale*, jakmile zkoumáme „mechanismus jazyka“, pohybujeme se v poloze, která je uprostřed mezi systémem a jeho aktualizací, regulovaná polysémie, která je vlastní běžné řeči, se odkrývá v rovině mechanismu jazyka; tento jev regulované nebo omezené polysémie stojí na křižovatce dvou procesů. První má svůj původ ve znaku jakožto „kumulativní intenci“; pokud je ponechán sám sobě, je to proces expanzivní, při němž dochází k významovému přetížení (*overload*), jak to pozorujeme u některých slov, která proto, že znamenají příliš mnoho, neznamenaají už nic, anebo jak vidíme u jistých tradičních symbolů, které jsou obtíženy tolika protichůdnými platnostmi, že pak mají tyto platnosti sklon vzájemně se neutralizovat (plamen, který spaluje i hřeje, voda, která hasí žízeň i zaplavuje); na druhé straně je zde proces omezování, způsobovaný zbytkem sémantického pole, a především strukturováním jistých organizovaných polí, jako jsou ta, jež zkoumal Jost Trier, autor „Teorie sémantických polí“; stále se zde ještě pohybujeme na saussurovské půdě, protože znak nemá či není pevný význam, nýbrž je to platnost, která stojí v protikladu proti jiným platnostem, vyplývá ze vztahů jisté identity a jisté difference; tato regulace, vzešlá z konfliktu mezi sémantickou expanzí znaků a omezujícím působením pole, podobá se ve svých účincích

organizaci fonologického systému, přestože se od něho ve svém mechanismu hluboce odlišuje; mezi učleněním sémantického pole a fonologickým systémem zůstává totiž značný rozdíl; platnosti zdaleka nemají jenom funkci rozlišovací a tedy opozitivní, nýbrž je tu také platnost kumulativní, což činí z polysémie jeden z klíčových problémů sémantiky, a možná dokonce její osu. Dotýkáme se zde toho, co je v rovině sémantiky specifické a co právě umožňuje fenomén dvojího smyslu: už Urban si povšiml, že co dělá z mluvy nástroj poznání, je právě to, že jeden znak může označovat jednu věc, aniž přitom přestává označovat jinou, a že tedy k tomu, aby měl vzhledem k druhé věci vyjadřovat platnost, musí být konstituován jako znak pro první. Urban dále dodává: tato „kumulativní intence slov je bohatým zdrojem nejasností, je však též zdrojem analogických výpovědí, při nichž se uplatňuje symbolická moc řeči“ (cituje Ullmann, *tamt.*, str.117).

Pronikavá Urbanova poznámka umožňuje postřehnout něco, co by se dalo nazvat funkčností polysémie; to, co se nám jevílo v rovině textu jako zvláštní sektor promluvy, totiž sektor víceznačnosti, zdá se nám nyní založeno na všeobecné vlastnosti lexikálních jednotek, totiž fungovat jako akumulátor smyslu, jako výměník mezi starým a novým; tímto způsobem dostává dvojí smysl vyjadřovací funkci vzhledem k zprostředkovaně označovaným skutečnostem. Ale jak?

Také zde nás může vést Saussure se svým rozlišováním mezi dvěma osami fungování řeči (nemluví zde už tolik o jazyku jako o systému znaků v daném okamžiku, nýbrž o mechanismu jazyka nebo promluvy hraničící s mluvením). Upozorňoval na to, že v mluveném sledu stojí znaky ve dvojím vztahu: ve vztahu syntagmatickém, který spojuje protikladné znaky do vztahu *in prasentia*, a ve vztahu asociativním, spojujícím znaky podobné, které mohou na témž místě nahrazovat jeden druhý, ale spojujícím je pouze vztahem *in absentia*. Toto rozlišení převzal, jak je známo, Roman Jakobson³, který je formuloval příbuznými termíny: konkatenace a vztah selekce. Toto rozlišování je významné pro zkoumání problému sémantiky vůbec a symbolismu zvlášť. Vztah mezi syntaxí a sémantikou spočívá totiž právě ve vzájemné hře těchto dvou os, osy konkatenace a osy selekce.

Díky Jakobsonovi není však takto zajišťován lingvistický statut pouze sémantice, nýbrž také symbolismu; osa substitucí je ve skutečnosti osou podobností, zatímco osa konkatenací je

osou styčností; je zde tedy možnost vidět obdobu k saussurovskému rozlišení i v oné distinkci, které se kdysi používalo pouze v rétorice, totiž mezi metaforou a metonymií; anebo ještě spíše je tu možnost dát polaritě metafory a metonymie obecnější funkční smysl polaritě dvou procesů, a mluvit o procesu metaforickém a procesu metonymickém.

Dotýkáme se zde kořenu téhož procesu symbolizace, jehož jsme se předtím dotkli přímo jako účinku textu. Postihujeme jeho mechanismus v tom, co můžeme nyní nazvat účinkem kontextu. Vezměme znovu fungování regulované polysémie, kterou jsme zkoumali v souvislosti s „teorií polí“, v rovině jazyka; tehdy šlo spíše o polysémii omezenou; regulovaná polysémie naproti tomu je vlastně účinkem smyslu produkovaným v promluvě. Když mluvím, realizuji jenom část signantního potenciálu; zbytek je setřen celkovým významem věty, která funguje jako jednotka mluvení. Zbytek sémantických možností však není anulován, nýbrž krouží kolem slov jako ne zcela zrušená možnost. Kontext hraje tedy úlohu filtru; vyjde-li ze hry všech vzájemných afinit a posilování analogických dimenzí jiných lexikálních výrazů jedna jediná dimenze smyslu, pak se vytváří takový účín smyslu, který může dosáhnout dokonalé jednoznačnosti, jako je tomu v odborných jazycích; tímto způsobem vytváříme z mnohoznačných slov jednoznačné věty a to díky tomuto výběru anebo prosívání, které je dílem kontextu. Někdy však bývá věta utvořena takovým způsobem, že se v ní potenciál smyslu neredukuje na monosémické užití, ale udržuje se v ní — či dokonce se v ní vytváří — konkurence významových sfér. Promluva různými postupy může realizovat *nejednoznačnost*, jež se tak ukazuje jako kombinace skutečnosti lexikální, totiž polysémie, a skutečnosti kontextové, totiž toho, že odlišným, ne-li dokonce protikladným platnostem téhož jména je dovoleno, aby se mohly uplatnit v téže sekvenci.

Na závěr této části učinme bilanci.

Co jsme získali, když jsme přenesli problémy, s nimiž jsme se setkávali v rovině hermeneutické, do roviny lexikální? Co jsme získali a co ztratili?

Jistě jsme tím získali přesnější znalost symbolismu. Symbolismus se nám teď jeví jako účinek smyslu pozorovatelný v rovině promluvy, avšak založený na základě ještě elementárnějšího fungování znaků; toto fungování mohlo být vztaženo k existenci jiné jazykové osy, než je osa lineárnosti, na níž

jsou umístěna pouze po sobě následující a styčná sřetězení, spadající do syntaxe; sémantika a zejména problém polysémie a metafory získaly takto v lingvistice domovské právo. Spolu s přesným lingvistickým statutem získává zkoumaný proces funkční platnost; polysémie není jako taková jevem patologickým a symbolismus není pouhou ozdobou řeči; polysémie i symbolismus patří k ustrojení a k fungování *každé* řeči.

Tolik jsme tedy získali, co se týče popisu a funkce; ale zasažení našeho problému do lingvistické roviny má svůj rub. Jistě, sémantika je zahrnuta v lingvistice. Ale za jakou cenu? Pod podmínkou, že udrží analýzu v uzavřenosti jazykového univerza. To jsme sice ještě neukázali, vysvitne to však, uvedeme-li další momenty Jakobsonovy analýzy, o nichž jsme se dosud nezmiňovali. Jakobson, aby zdůvodnil bytostně lingvistický charakter sémantiky, dává do souvislosti Saussurovy názory na asociativní vztahy (neboli, mluveno jeho řečí, na osu substituce) s názory Charlese Sanderse Peirce na pozoruhodnou schopnost znaků vzájemně se interpretovat. Jde tu o takové pojetí interpretace, které nemá nic společného s exegezí, neboť každý znak vyžaduje podle Peirce kromě dvou protagonistů ještě nějaké *interpretans*; funkci tohoto interpretantu plní jiný znak (anebo jejich soubor), který rozvíjí jeho význam a který je za daný znak dosaditelný. Tento pojem interpretantu v Peirceově smyslu se sice kryje se saussurovským pojmem substituční skupiny, ale zároveň odhaluje její místo uvnitř hry vnitrojazykových vztahů. Každý znak, říkáme tedy, může být přeložen znakem jiným, v němž je plněji rozvinut; platí to o definicích, ekvačních predikacích, opisech, predikačních vztazích i symbolech. Čeho jsme tím však dosáhli? Rozřešili jsme sémantický problém pomocí metalingvistické funkce, to jest (podle jiné Jakobsonovy studie, věnované rozmanitým funkcím obsaženým v komunikaci) pomocí funkce, která uvádí ve vztah sekvenci promluvy s kódem, a nikoli s jejím referentem. Je to pravda do té míry, že když Jakobson provádí strukturální rozbor metaforického procesu (připodobňovaného, jak si vzpomínáme, ke skupině operací rozehrávajících podobnost na ose substitucí), rozvíjí svou analýzu metaforického procesu v termínech operace metalingvistické; znaky vstupují do substitučních vztahů a metaforický proces začíná být možný, jen pokud se znaky mezi sebou navzájem označují. Sémantika se svým problémem vícenásobného smyslu zůstává takto v uzavřenosti mluvy; a ne náhodou se zde lingvista do-

volává logika: „symbolická logika“, poznamenává Jakobson, „nám neustále připomíná, že lingvistické významy ustavené systémem analytických vztahů nějakého výrazu k jiným nepředpokládají přítomnost věcí“ (*tamtéž*, str.42). Nedalo by se to vyjádřit lépe: přísnější zacházení s otázkou dvojího smyslu bylo zapláceno opuštěním jeho zaměření k věci. Na konci první části jsme řekli: filosofický dosah symbolismu spočívá v tom, že se v něm díky mnohoznačnosti našich znaků vyslovuje nejednoznačnost bytí. Víme však, že věda o této mnohoznačnosti — lingvistická věda — vyžaduje, abychom se drželi uvnitř znakového univerza. Neukazuje se tu však zároveň přesně, jaký je vztah mezi *filosofií* mluvy a *vědou* o ní, mezi hermeneutikou jako filosofií a sémantikou jako vědou?

Pokusíme se upřesnit toto rozčlenění tím, že změníme rovinu ještě jednou; vstoupíme na pole strukturální sémantiky, jak je praktikována nejen v aplikované lingvistice, například při automatickém překladu, ale i v lingvistice teoretické, všude tam, kde se užívá tohoto označení strukturální sémantika.

III. Strukturální sémantika

Strukturální sémantika je podle M.Greimase⁴ určována třemi metodologickými postuláty:

Tento vědecký obor od počátku přijímá axiom o uzavřenosti jazykového univerza; ve smyslu tohoto axiomu se sémantika zabývá metajazykovými operacemi překladu z jednoho řádu znaků do jiného. Avšak zatímco u Jakobsona není jasné, v jakém jsou vzájemném vztahu struktury mluvy — objektu a struktury metajazykové, jsou zde hierarchické roviny mluvy velice jasně sřetězené; nejprve zde máme mluvu — objekt, pak mluvu, v níž se popisují elementární struktury v mluvě předchozí, potom mluvu, v níž se vypracovávají operativní pojmy onoho popisu, a nakonec mluvu, v níž jsou předchozí mluvy axiomatizovány a definovány. Tímto jasným viděním hierarchických rovin mluvy uvnitř jazykové uzavřenosti je lépe osvětlen postulat této vědy, podle něhož jsou struktury vytvořené v metajazykové rovině tytéž jako struktury, které jsou imanentní mluvě. Druhým postulátem nebo metodologickou volbou je změna strategické roviny analýzy: vychází zde nikoliv od slov (lexémů), nýbrž od struktur nižší úrovně, které jsou konstruovány čistě jen pro potřeby analýzy.

Mohu zde podat jen chabou představu o tomto oboru výzkumu; jde o to, pracovat s novou jednotkou, sématem, jež je vždy bráno ve vztahu binární opozice typu dlouhý — krátký, široký — úzký atd., jenomže v nižší rovině, než je rovina lexikální. Žádné séma nebo sémická kategorie není totožná s lexémem, který se projevuje v promluvě, i když je pojmenování této kategorie vypůjčeno z běžného jazyka; nejsou zde pak už termíny — objekty, nýbrž vztahy konjunkce a disjunkce; disjunkce mezi dvěma sématy (například mužský — ženský) a konjunkce pod jeden společný rys (například rod). Sémantický rozbor spočívá v tom, že vytváříme pro určitou skupinu lexémů hierarchický strom konjunkcí a disjunkcí, který by vyčerpával její složení. Výhoda, která z toho plyne pro aplikovanou lingvistiku, je zřejmá: binární relace budou vyhovovat kalkulu ve dvojkové soustavě (0,1) a konjunkce — disjunkce automatickému zpracování na počítačích.

Nemenší výhodou to přináší teorii, protože sémata jsou významovými jednotkami konstruovanými pouze na základě vztahových struktur. Ideálem je znovu sestavit celý slovník pomocí mnohem menšího počtu těchto elementárních významových struktur; kdyby se to podařilo, což není v zásadě nemožné, pak by v případě vyčerpávající analýzy byly termíny — objekty definovány jako soubory sémát, obsahující pouze konjunkce — disjunkce a hierarchie relací, krátce jako sémické systémy.

Třetím postulátem je, že jednotky, které známe v deskriptivní lingvistice jako lexémy a jichž používáme v mluvě jako slov, patří do roviny *promluvy* (*manifestation du discours*) a nikoli do roviny *imanence*. Slova — abychom použili běžné mluvy — jsou přítomná jiným způsobem, než jak existují ony struktury. To je pro naše zkoumání to nejdůležitější, neboť co jsme považovali za vícenásobný smysl a za symbolické fungování, je „účinek smyslu“, který se sice projevuje v promluvě, ale jehož příčina tkví v rovině jiné.

Veškeré úsilí strukturální sémantiky směřuje k postupné rekonstrukci vztahů, jež dovolují vysvětlit účinky smyslu v závislosti na jejich vzrůstající komplexitě. Zmíním se zde jen o dvou bodech této rekonstrukce: především je možno se znovu, a to s nesrovnatelně větší přesností než doposud, vrátit k problému vícenásobného smyslu, zkoumaného jako vlastnost lexikální, a k symbolickému fungování v jednotkách vyšších, než je slovo, řekněme ve větě. Strukturální sémantika se

pokouší vyložit sémantické bohatství slov velice originální metodou spočívající v tom, že se varianty smyslu uvádějí do vztahu s třídami kontextu; varianty smyslu mohou pak být rozebrány na neměnné jádro, které je společné všem kontextům, a na kontextové proměnné; přeneseme-li tuto analýzu do rámce operační řeči, získané redukci lexémů na soubor sémát, jsme s to definovat proměnlivé účinky smyslu u jednoho slova jako odvozeniny sémát — nebo sémemat —, vzešlé z konjunkce sémického jádra s jedním nebo několika kontextovými sématy, přičemž tyto odvozeniny samy jsou sémickými třídami odpovídajícími třídám kontextovým.

To, co jsme museli v předchozí analýze ponechat neupřesněno, totiž pojem sémantické virtuality, nabývá zde přesného analytického charakteru; každý z oněch účinků smyslu je možno přepsat do formulí obsahujících toliko konjunkce, disjunkce a hierarchické relace, a tak přesně lokalizovat kontextovou proměnnou, která přivozuje účinek smyslu. Zároveň je možno s daleko větší přesností a přísností objasnit úlohu kontextu, kterou jsme napoprvé popsali termíny ještě neurčitými, jako prosívání nebo jako hru afinit mezi jistými dimenzemi smyslu různých slov jedné věty. Nyní je možno mluvit o výběru mezi různými kontextovými proměnnými. Tak např. řekneme-li (abychom použili obdobného příkladu jako M. Greimas) „kohout kokrhá“, umožňuje kontextová proměnná „zvíře“, která je společná pro „kohout“ a „kokrhá“, abych vyloučil takový význam slova kohout, který neodkazuje na zvíře, nýbrž na nějakou věc (například na kohout vodovodu), a právě tak to platí o smyslu slova „kokrhá“, které by se například mohlo hodit i na člověka. Selekční tlak kontextu spočívá tedy v posilování sémát na základě reiterace.

Jak je vidět z rozboru fungování kontextu, shledáváme se s týmiž problémy, o nichž jsme pojednávali v druhé části; přistupujeme k nim však s přesností, jakou přináší pouze použití analytického nástroje. Teorie kontextu je v tomto ohledu velice nápadná; vycházíme-li z toho, že ustálení smyslu ve větě spočívá na reiteraci týchž sémát, můžeme přesně definovat to, co je možno nazývat izotopii promluvy, to jest její ustavení v sourodé rovině smyslu; řekneme, že v případě věty „kohout kokrhá“ jde o děj týkající se zvířete.

Vycházejíce z tohoto pojetí izotopie řeči, můžeme se k otázce vyjadřování pomocí symbolu vrátit a uplatnit při ní tytéž analytické prostředky. Co se děje v případě promluvy,

kteřá je dvojnásobná nebo vícnásobná? To, že izotopie promluvy není zajištěna kontextem, ale že kontext, místo aby propustil pouze jednu sérii izotopických séménů, dovoluje, aby se rozvinulo více sémantických sérií náležejících k rozdílným izotopii.

Zdá se mi, že dosažení této záměrně a radikálně analytické úrovně nám dovoluje lépe chápat vztah mezi třemi strategickými rovinami, na nichž jsme se postupně pohybovali. Nejprve jsme operovali jako exegeti s velkými jednotkami promluvy, s texty; potom jako lexikální sémantikové se smysly slov, to jest se jmény; pak jako strukturální sémantikové se sémickými konstelacemi. Tyto změny roviny nebyly marné; znamenají přínos přesnosti, a budiž mi dovoleno říci, i vědeckosti. Přiblížili jsme se postupně leibnizovskému ideálu univerzální charakteristiky. Bylo by nesprávné říci, že jsme problém symbolismu odstranili; symbolismus spíše přestal být záhadou či dokonce fascinující a nakonec mystifikující skutečností, pokud jde o dvojí vysvětlení, k němuž vybízí: symbolismus nejprve vystupuje v souvislosti s vícenásobným smyslem, který je otázkou lexémů, tedy jazyka; v tomto ohledu není vlastně ne symbolismu nic pozoruhodného: všechna slova běžné řeči mají více než jeden význam; Bachelardův oheň není v tomto ohledu o nic mimořádnější než kterékoli slovo z našeho slovníku; a tak se iluze, že symbol je nějaká záhada v rovině slov, vytrácí; a naopak možnost symbolismu je zakořeněna ve funkci společné všem slovům, ve všeobecné funkci řeči, to jest ve způsobnosti lexémů k rozvíjení kontextových variací. Avšak problém symbolismu se klade podruhé v souvislosti s promluvou; v takových případech promluva vytváří zvláštní účinek smyslu: uvážená nejednoznačnost je dílem jistých kontextů a nyní můžeme říci textů, které zavádějíce jistou izotopii, naznačují zároveň izotopii jinou. Přenos smyslu, metafora (v etymologickém slova smyslu) pak před námi vyvstává jakožto změna izotopie, jako hra mnoha vzájemně soutěžících a přes sebe navrstvených izotopii. Pojem izotopie nám tak dovolil určit místo metafor v mluvě, a to s větší přesností, než dovoľoval pojem osy substitucí, který Jakobson přejal od Saussura.

Ale teď se vás ptám: Nenáleží nakonec poslední slovo filosofovi? Nemůže se právem ptát, proč v jistých případech mluva pěstuje nejednoznačnost? Filosofova otázka upřesní: k čemu ta nejednoznačnost je? Anebo spíše: co chce vypovědět? A to nás přivádí k podstatě věci, totiž k uzavřenosti jazy-

kového univerza. Tou měrou, jak jsme pronikali do nitra mluvy, jak jsme se vzdalovali rovině jejich projevů a postupovali směrem k sublexikálním jednotkám — touž měrou jsme též dovršovali uzavřenost mluvy; významové jednotky uvolněné strukturální analýzou nic neoznačují; jsou to pouhé kombinací možnosti: nic nevypovídají, pouze se slučují a rozlučují.

Od onoho okamžiku jsou možné dva způsoby, jak objasňovat symbolismus: z hlediska toho, co jej konstituuje, a z hlediska toho, co vyjadřuje. To, co jej konstituuje, vyžaduje strukturální analýzu, přičemž tato strukturální analýza ruší jeho „tajemnost“, toť její funkce a odvažují se říci, že je to její poslání; symbolismus užívá prostředků vlastních mluvě jako takové, na nichž není nic tajemného. Pokud jde o to, co symbolika vyjadřuje, o tom už nás strukturální lingvistika poučit nemůže; v pohybu od analýzy k syntéze a zpět nerovná se cesta zpět už cestě tam. Na cestě zpátky se vynořují otázky, které analýza postupně vyloučila; R.Ruyer tomu říká expresivita, nikoli ve smyslu vyjadřování emocí, tj. sebevýjádření mluvčího, nýbrž v tom smyslu, že promluva něco vyjadřuje, něco vypovídá. Expresivita souvisí s různorodostí roviny promluvy či projevu a roviny jazyka či imanence, která jediná je analýze řeči přístupná; lexémy jsou nejen sémickými konstelacemi pro analýzu, ale jsou též jednotkami smyslu pro syntézu, jednotkami, kterým bezprostředně rozumíme. Možná, že právě ve zjevení expresivity spočívá zázrak mluvy. A. M. Greimas velmi správně říká: „možná existuje nějaké tajemství spjaté s mluvou, což je otázka filosofická, v mluvě samé však žádné tajemství není“. Myslím, že to můžeme říci i my: v mluvě není žádné tajemství. I nejpoetičtější, „nejposvátnější“ symbolika pracuje s týmiž sémickými proměnnými jako nejobyčejnější slovo ze slovníku. Je však jakési tajemství mluvy, totiž to, že mluva promlouvá, že něco vyslovuje, že něco vypovídá o bytí. Existuje-li nějaká záhada symbolismu, pak leží zcela v rovině projevu, kde nejednoznačnost bytí přichází ke slovu v mnohoznačnosti promluvy.

Není pak úkolem filosofie, aby onu promluvu, kterou lingvistika vzhledem ke své metodě nutně omezuje na uzavřené univerzum znaků a na čistě vnitřní hru jejich vzájemných vztahů, stále znovu otvírala vstříc vyřčenému bytí?

(1966)

Záměrem této stati je přivést diskusi o strukturalismu zpět k místu jeho vzniku: k vědě o jazyce, k lingvistice. Zde máme možnost diskusi projasnit a zároveň zbavit nepřiměřených emocí. Právě zde můžeme zjišťovat platnost strukturální analýzy i její meze.

1. Chtěl bych ukázat, že typ chápání, který je vyjádřen strukturalismem, má úspěch ve všech případech, kde můžeme:

- a) pracovat s *corpusem* již utvořeným, ustáleným, uzavřeným a v tomto smyslu mrtvým;
- b) inventarizovat prvky a jednotky;
- c) uvádět tyto prvky nebo jednotky do vztahu opozice, zejména opozice binární;
- d) vytvářet algebru nebo kombinatoriku těchto prvků a opozičních párů.

Jazykem (langue) budu nazývat onen aspekt mluvy (langage), který lze inventarizovat, *taxonomiemi* pak inventáře a kombinace, které jazyk umožňuje, a *semiologickým* nazvu onen model, kterým se výzkum řídí.

2. Poté bych chtěl vyložit, jak úspěch tohoto úkolu je zaplacen tím, že strukturální chápání ponechává stranou porozumění aktům, operacím a procesům, utvářejícím promluvu. Strukturalismus nutí pojímat antinomickým způsobem vztah jazyka a promluvy. Z věty nebo *výpovědi* (énoncé) učiním hlavní pilíř tohoto druhého zkoumání. V něm je chápání věci určeno modelem, který budu nazývat *sémantickým*.

3. Konečně bych si chtěl povšimnout výzkumů, které se již dnes vymykají ze strukturalistického modelu — alespoň v jeho podobě, jak byla definována v první části — a které přicházejí s novým chápáním operací a procesů; toto chápání překračuje antinomii struktury a události, systému a aktu, ke které nás svádí strukturalistické zkoumání.

Při této příležitosti se zmíním o Chomského lingvistice,